

Дәдебаев Ж.¹, Бисенбаев П.², Кәрібозов Е.³

¹ф.ғ.д., профессор, e-mail: dadebaev48@gmail.com

²аға оқытушы, e-mail: fazyl_bisenbaev@mail.ru

³ф.ғ.к., доцент, e-mail: e.karbozov76@gmail.com

әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университеті, Қазақстан, Алматы қ.

**ТОЛЫБАЙ – АЛТЫН ОРДА ДӘУІРІНДЕГІ
АСА ІРІ ҚОҒАМ ҚАЙРАТКЕРІ**

Мақалада қазақ аңыздарының кейіпкері санатында жүрген Толыбай сыншының Алтын Орда мемлекетінің ішкі-сыртқы саяси-әлеуметтік істеріне белсене араласқан тарихи тұлға екендігі түрлі дереккөздермен дәлелденеді. Түркі халықтары әдебиетіндегі Толыбай сыншы жайындағы тарихи-фольклорлық туындылардың түп-төркіні Өзбек хан, Жәнібек хан, Бердібек хан сияқты Алтын Орда билеушілерінің заманына барып тірелетіні, оның сонау хандық кезеңінен бергі дәуірге дейін алтын арқауы үзілмей жалғасын тауып келе жатқаны әртүрлі ғылыми деректермен дәлелденіп отыр. Сонымен қатар Толыбай сыншы туралы аңыздардың ел ішіне кең тараған шешендік өнер үлгілерімен, адамгершілік қағидаларымен астасып жататыны түрлі мысалдар арқылы көрсетіліп, Толыбай жайлы фольклорлық туындылардың қоғамдық-танымдық қызметі, олардың туындау себептері мен салдары талданады. Егер қазақтың аңыздары жайында бұған дейін де азды-көпті сөз болып келді десек, Толыбай сыншы туралы зерттеу тұңғыш рет жарияланып отырғанын ескертуіміз керек. Мақалада тарихи тұлға жайындағы аңыздардың идеялық мазмұны мен жанрлық табиғаты жөнінде қызғылықты тұжырым, қорытындылар жасалған.

Түйін сөздер: аңыз, нұсқа, тарихи тұлға, ой, билік, шешендік өнер, кейіпкер, жанр, бейне, сюжет.

Dadebaev Zh.¹, Bissenbaev P.², Karbozov Ye.³

¹doctor of Philology, Professor, e-mail: dadebaev48@gmail.com

²Senior lecturer, e-mail: fazyl_bisenbaev@mail.ru

³Candidate of philology, e-mail: e.karbozov76@gmail.com

Al-Farabi Kazakh National University, Kazakhstan, Almaty

Tolybay – a prominent statesman of the era of the Golden Horde

The author reveals the Worker elmost historical figure Tolybay's. In the article the author reveals the activity of the historical figures of Taliba criticism, hero of the Kazakh legends, active participant in internal and foreign policy and social events of the era of the Golden Horde by comparison with other evidence and by establishing sources. Given the evidence that in the Turkish folk literature, the historical basis of folklore about Tolybai criticism is taken from the times of the rulers of the Golden Horde, such as Uzbek Khan, Zhanibek Khan, Berdybek Khan and these works testify to the high level of development of the literature.

However, analyzed socio-cognitive activity, the causes and consequences of the emergence of works on Tolybai, that, along with the art of oratory and the canons of humanism legends about him were widely circulated among the masses, examples of works. To this day much is said of the Kazakh legends, and it should be noted that the study was about Tolybai synchy (master of horses) published for the first time. The article draws interesting conclusions on the ideological content and genre nature of the legend of historical personality

Key words: legend, version, historical person, soul, power, oratory, character, genre, image, plot.

Дадебаев Ж.¹, Бисенбаев П.², Карбозов Е.³

¹д.ф.н., профессор, e-mail: dadebaev48@gmail.com

²старший преподаватель, e-mail: fazyl_bisenbaev@mail.ru

³к.ф.н., доцент, e-mail: e.karbozov76@gmail.com

Казахский национальный университет имени аль-Фараби, Казахстан, г. Алматы

Толыбай – видный государственный деятель эпохи Золотой Орды

В статье автор раскрывает деятельность исторической личности Толыбая как критика, как героя казахских легенд, активного участника внутренних, внешнеполитических и социальных событий эпохи Золотой Орды путем сопоставления с другими доказательствами и путем установления источников. Приводятся доказательства, что в тюркской народной литературе историческая основа фольклорных произведений о Толыбае критике берется со времен правителей Золотой Орды, таких как Узбек-хан, Жанибек-хан, Бердыбек-хан, и эти произведения свидетельствуют о высоком уровне развития литературы.

Вместе с тем, проанализирована общественно-познавательная деятельность, причины и следствия возникновения произведений о Толыбае, о том, что наряду с ораторским искусством и канонами гуманизма предания о нем были широко распространены среди народных масс, приведены примеры из произведений. До сегодняшнего дня так много сказано о казахских легендах, и следует заметить, что исследование про Толыбай сыншы (знаток коней) публикуется впервые. В статье сделаны интересные выводы по идейному содержанию и жанровой природе легенды об исторической личности.

Ключевые слова: легенда, версия, историческая личность, душа, власть, ораторское искусство, персонаж, жанр, образ, сюжет.

Кіріспе

XIV ғасырдың өн бойында Алтын Орда мемлекетінің қанатын кеңге жаюы – әлемдік тарихтың ең бір күрделі тараулары болып есептеледі. Осы бір аумалы-төкпелі заманда Алтын Орда тізгінін қолда ұстаған белгілі тарихи тұлғалар – Өзбек хан мен Жәнібек хан еді. Халық мұрасы осыны анық аңғарған. Ал өз жұртының болашағы, игілігі үшін аянбай еңбек еткен, сол ұлы мақсат жолында бар ғұмырын жұмсаған қажырлы қайраткер – Толыбай сыншы тұғын. Қазақ халық әдебиетінде ғана емес, өзбек, қырғыз фольклористикасында да Толыбай сыншы – тарихта нақты болған адам деген пікір орын алған. Әбілғазы шежіресінде, Өтеміс қажының «Шыңғыснамасында» үлкен ұлыстың ақылгөй данасы, хан төңірегіндегі ықпалды тұлға – осы қаңлы Толыбай деп есептейді. Бір сөзбен айтқанда, кездейсоқ, өтпелі кейіпкер емес, кеңінен танылған бейне.

Әрине, Толыбай сыншы – тарихи тұлға. Оның өз заманының сөз өнерін дамытуға айрықша үлес қосқан адам екендігіне күмән келтіру қиын. Көнеден жеткен аңыздық проза үлгілері өзінің адал ұлын жазбай танығанын көреміз. Сонымен қатар халық өзінің өткенін ұмытпапты, ел іргесі берік замандағы ұлы мемлекетін аңсапты.

Мақалада жүйелі-кешенді, салыстырмалы-тарихи әдістер қолданылады. Аңыз мәтіні мұрағат мәліметтерімен, зерттеу еңбектері ұсынатын

деректермен, көне ескерткіштердің қолжазба үлгілерімен салыстырылады, фольклорлық мұралардың өзгешеліктері мен ортақ белгілері айқындалады. Сөйтіп халық арасына ауызша тараған мәдени жәдігерлердің жарқын нұсқалары саналатын аңыздардың тарихи даму жолдары белгіленеді.

Жазба дерек көздеріндегі тарихи тұлға туралы мәліметтер

Толыбай – Жәнібек ханның (1341-1357) тұсында үлкен ұлыстың көсемі, хан хандығында күзіретті әмір болған адам. Өтеміс қажының «Шыңғыснамасында» (ХҮІ ғ. I жартысы) Толыбай есімінің алдында оның руының атауы қоса көрсетіледі: Қаңлы Толыбай (Утемиш-хаджи, 1992:108). В.П. Юдин «Шыңғыснамада» ру атауының адам атына тіркесіп жазылғанына арнайы көңіл бөліп, мұны Өтеміс қажының дастанына тән ерекшелік ретінде бағалайды (Юдин, 1992: 68).

Алтын Орда дәуірінің шындығын хан жарлықтарының мазмұны негізінде зерттеуші А.П. Григорьев пен В.П. Григорьев Толыбайдың Ордадағы орнының өте жоғарылығына назар аударып: «Толыбай Орданың оң қанатын құраған қоңырат, найман, жалайыр және үйсін секілді асқан күшті ру-тайпалармен бір тектес рудың көсемі болды» (Григорьев, 1995: 24-66.), – деп жазды. Өтеміс қажы Бердібек ханның тұсында

Орданың оң қанатын қият Мамай Қырымға алып кеткеніне, сол қанатын қият Жыр-Құтлының ұлы Теңіз-Бұқа Сырға алып кеткеніне назар аударады (Утемиш-хаджи, 1992:108). Орданың екі қанатын бастаған Мамай мен Теңіз-Бұқаның, Толыбайдың Алтын Орда мемлекетінің тірегі болғаны туралы пікірдің негізі бар. Әлкей Марғұлан бұл пікірді айқындай түседі: «Тарих пен шежіре сөзге қарағанда, Оғыз да, Қорқыт та Қаңлы ұлысынан шыққан... Қорқыт ҮІІ-Х ғасырларда Сыр бойын мекендейтін Қаңлы ұлысының бір тобы Оғыз руы қияттарынан шыққан. Ол кезде бұрынғы қаңлының қаңлы-қыпшақ я оғыз-қыпшақ аталып, олардың астанасы Сырдарияның жағасындағы «Жанкент» деген қала болған» (Марғұлан, 2007:187).

Дерек көздері және олардың негізінде тұжырымдалған Ә. Марғұланның, А.П. Григорьев пен В.П. Григорьевтің ойлары мен пікірлеріне қарағанда, Толыбай – Алтын Орданың ұйытқысы болған аса ірі тайпалар бірлестігінің белгілі көсемдерінің бірі.

Толыбай Өзбек ханның тұсында, Өзбек ханның ұлы Жәнібек ханның тұсында, Жәнібек ханның ұлы Бердібек ханның тұсында ұлыстың ұлы адамдарының бірі болып қызмет етті. Үш ханның тұсында да сарайдың ішкі тартыстарының ортасында болды.

Дерек көздерінде Толыбайдың 1339 жылы Өзбек ханның (Жәнібек ханның әкесі) жұмсауымен Рязань, Смоленск, Переяслав князьдіктеріне елшілік сапармен барғаны туралы мәліметтер сақталған (Полное собрание русских летописей, 213). Алтын Орда, араб, парсы, орыс дерек көздеріне қарағанда, Өзбек ханның тұсындақ Толыбайдың үлкен мемлекеттік қайраткер дәрежесінде болғаны байқалады.

«Сұлтандар мен мәліктер және әскерлер тарихы кітабы» баяндайтын Египет сұлтаны Эльмәлік-Эннасырдың жылнамалық өмірбаяны бойынша, Өзбек хан Египет сұлтанына қыз берген, бірнеше елшілік жіберген. Өзбек ханның ешіліктерінің бірі 1338 жылы сұлтанның қызын Өзбек ханға айттырып келеді. Сұлтан елшілер арқылы Өзбек ханға өзінің қыздарының үлкені бар болғаны алты жаста екенін, бой жеткенде, Аллаһ қаласа, жасауымен Өзбек ханға ұзататынын айтып, хат жолдайды (Тизенгаузен, 1884:262-263). Өзбек ханның Египет сұлтанының қызын айттыра барған елшілігінің немесе басқа елшіліктерінің құрамында Толыбайдың болғаны туралы мәлімет кездеспейді, елшілік құрамында болған адамдардың аттары көрсетілмейді. Соған қарамастан осы елшіліктердің құрамында

ұлыстың ұлы билерінің бірі Толыбайдың болуы туралы болжам жасаудың артықшылығы жоқ.

Өзбек хан өзінің тақ мұрагері ретінде үлкен ұлы Тәнібекті таңдаған екен. Ибн Батута Тәнібектің бір айыпты ісі болғаны туралы мәлімет береді (Тизенгаузен, 1884:296). 1341 (1342) жылы Өзбек хан дүние салғанда, Тәнібек Моғолстан өлкесінде жорықта жүреді. 1340 жылы Бенедикт XII Өзбек ханға (Юргевич, 1860: 1002-1004), Тайтулы ханымға (Юргевич, 1860: 1005-1006), Жәнібек ханзадаға (Юргевич, 1860: 1004-1005) жазған хаттарға қарағанда, Ордадағы іргелі істердің басында Жәнібек тұрғанға ұқсайды (Юргевич, 1860: 998-1006). Өзбек хан дүниеден озғанда, Тайтулы ханым хан тағына үлкен ұлы Тәнібекті емес, ортаншы ұлы Жәнібекті лайықты көреді. Жәнібек хан тағына отырысымен Венеция, Генуез билігінде отырғандар оған елшілерін жіберіп, тығыз қарам-қатынаста болды (Сборникъ грамматъ, 1860: 183-236). Осы сипатталған жағдайлар Жәнібектің Ордадағы биік орны сыртқы елдерге Өзбек ханның көзі тірісінде белгілі болғанын аңғартады.

Ибн Батутаның айтуынша, Тайтулы ханымның жаратылысында ерекше қасиет болған, сол себепті оны Өзбек хан өзге ханымдарынан артық көрген, оған ерекше құрмет көрсеткен. Тайтулы ханым ханның атын алдына ұстап, орыс князьдіктеріне елші жіберіп отырған, орыс князьдіктері мен Алтын Орда арасында ынтымақтастық қарым-қатынастың сақталуына ықпал еткен (Полное собрание русских летописей, 99). Ханның қабағына қараған әмірлер де Тайтулы ханымға зор ілтифат білдірген (Тизенгаузен, 1884:291).

Ханым әмірлерге Тәнібек келгенше хан тағына ортаншы ұл Жәнібекті отырғызу туралы ақыл салғанда, әмірлер келісім береді. Әмірлер жорықтан қайтып келе жатқан Тәнібектің алдынан шығып, оның қолын сүю құрметіне ие болғысы келетіндерін білдіреді. Тәнібек әмірлердің сөзіне сеніп, алданады, қапыда қалады. Жәнібек таққа отырады. Аздан соң Жәнібек інісі Қыдырбекті де өлтіреді (Тизенгаузен, 1884: 102; 5, 229; 9, 94).

Жәнібек хан ұлан байтақ жерге иелік етіп, билігін жалпақ жұртқа жүргізді. Рум, Сирия, Фарсы, Ирак жұрты Жәнібек ханға елші жіберіп, Ашреф деген ханды ата-баба дәстүрін тәрк етіп, шарифатқа жат іс істегені үшін жазаға тартуды, оның орнына Бердібек оғланды хан етіп қоюды сұрайды. Жәнібек хан олардың сұраныстарына сай Бердібекті кеңбайтақ өлкеге хан қояды, хан

сарайы Тебризде болады (Тизенгаузен, 1941:128; Абуль-Гази-Багадур-хан, 1996:101).

Жәнібек Тебризден ауырып келеді. Ханның ауруының түрі Орда деректерінде ашық айтылмайды. Орыс жылнамаларында бұл жайында: «Джанибек... разболеся и възсися» (Полное собрание русских летописей, стлб. 66), – деп жазылған. Осы дерек негізінде А.П. Григорьев пен В.П. Григорьев Жәнібек ханның «жан ауруына» шалдыққаны туралы ой тастайды (Григорьев, 1995: 24-66). Хандықтың тіреуі Толыбай Жәнібек ханның ауруынан қауіптеніп, ханның ұлы Бердібекті Ордаға шақырады. Мұны ханның анасы Тайтулы ханым да мақұл көргенге ұқсайды. Орыс жылнамаларында Толыбайдың Бердібекке айтқан мынадай сөзі бар: «Әкенің хандық дәурені өтті, сенің хандық дәуренің жетті» (Полное собрание русских летописей, 229). Толыбайдың сөзінің мәнісін Жәнібек ханға іш тартатындардың теріс қабылдауы қандай анық болса, Бердібекке іш тартушылардың оң қабылдауы сондай анық. Алайда хан ауруының беті қатерлі болғанын ескергенде, Толыбай мен Тайтулы ханымның мұндай шешімге келуіне қалыптасқан жағдайдың ықпалы болғанға ұқсайды.

Жәнібек хан «жан ауруы» басылғандай болғанда, баласы Бердібек ханның Ордаға келгенін естиді. Анасы Тайтулы ханымнан Бердібектің Ордаға келісінің жайын сұрағанда, ханым баласының көңілін аулап, шындықты айтпайды. Хан енді алдына Толыбайды шақырады. Хан Толыбайдан өзінің Тебризде хандық құрып отырған баласы Бердібектің алдын ала хабар салмай, суыт келгені туралы сарайдағы сыбыстың жайын сұрайды. Толыбай істің анық-қанығын білмек болып, шығып кеткенде, Бердібек бастаған топ оны орталарына алып, ханның алдына келеді. Жәнібек хан сол жерде жан тапсырады (Тизенгаузен, 1941: 128-129). Хандық билікке Бердібек осылай келеді.

Әбілғазының шежіресінде (ХҮІІ ғ.) Жәнібек ханның өліміне Толыбайдың қатысы бары айтылмайды. Шежіре бойынша, Тебриздегі Бердібекті шақыратын – Жәнібек ханның өзі. Ауруының беталысы жаман екенін аңғарғанда, Жәнібек хан Бердібектің келуін күтпей, елін жинап, өзінің орнына Бердібекті хан деп жариялайды (Абуль-Гази-Багадур-хан, 1996:101). Жәнібек ханның өзі ауруының бегінен шошып, өлім қауіпін сезгенде, баласы Бердібекті шақыруы да, ел-жұртына өзі дүние салар болса, орнына Бердібекті хан сайлау туралы жарлығын жариялауы да хан сарайының дәстүріне сай екені дау тудырмайды. Ибн Хал-

дун Бердібектің Сарайға Жәнібек хан өлген соң келгенін жазады (Тизенгаузен, 1884:389).

Жәнібек хан өлгеннен кейін хан тағына Бердібектің отыруы, оған Толыбай мен Тайтулы ханымның қолдау көрсетуі туралы дерек көздерінде сақталған мәліметтердің тарихи шындыққа қатысына күдік келтіру негізсіз. Бердібекті хан тағына Толыбай мен Тайтулы ханым бастаған сарай бектері отырғызды.

Дерек көздерінде Толыбайдың Жәнібек ханға дұшпандық ойда болғаны туралы мәліметтер кездеседі. Мұндай дұшпандық ойға негіз болған себеп те көрсетіледі: Толыбайдың асқан батыр әрі мерген ұлын бір айыбы үшін Жәнібек хан өлтірген екен (Утемиш-хаджи, 1992:108). Жәнібек ханға Толыбайдың дұшпандық ниетте болуы туралы мәліметті шындық ретінде қабылдау ойға қалдыратыны рас, бірақ бұл мәліметтің шындыққа қатысы барын теріске шығаратындай толымды дерек жоққа тән.

«Аноним Искендера» (ХҮ ғ.) Бердібектің Толыбайдың қолдауымен хан тағына отырған күнін 768 жылдың 3 шаб'аны (22Ү–ҮІІ 1357) деп көрсетеді (Тизенгаузен, 1884:211). Осыдан былай Бердібек хан (1357-1359) үш жыл хан болды. Үш жылдың ішінде өзімен бірге туған бауырларының бәрінің көзін жойды. Бір туған бауырларынан тірі қалған сегіз айлық жалғыз тұяқтың жанына Тайтулы ханым араша сұрағанда, Бердібек хан араша бермеген деседі (Тизенгаузен, 1884:128-129).

Бердібек ханның тұсында ел бүлінді. Қият Мамай елдің оң қанатын алып, Қырым асып кетті. Қият Жыр-Құтлының ұлы Теңіз-Бұқа елдің сол қанатын алып, Сырға кетті (Утемиш-хаджи, 1992:108). А.П. Григорьев 1357 жылы жазда, хан тағына Бердібек отырғаннан кейін, Толыбайдың Азов кеденіне иелік еткеніне назар аударады (Григорьев, 1995:129). А.П. Григорьевтің пікірі негізсіз емес. Орданың оң қанатын алып, Қырым асып кеткен қият Мамаймен бірге Толыбайдың кетуі тарих шындығына, қалыптасқан әлеуметтік ахуалға қайшы келмейді. Екінші жағынан, Қырым хандарының жарлықтарына, солардың ішінде Мұхаммед ханның жарлығына қарағанда, Толыбайдың Керчь өлкесін елді мекендерімен бірге Мұхаммед ханға дейінгі хандар тұсында да иеленіп келгені белгілі болады (Ярлык Мухаммед-Гирея, 1872). А.П. Григорьев Толыбайдың ұлы Яғлыбайдың Келдібек хан тұсында Янгишехрдің қожасы екенін және қоластында қарулы күш болғанын көрсетеді (Григорьев, 2004:144).

Яғлыбайды Толыбайдың ұлы ретінде көрсеткен А.П. Григорьевтің сөзінің шындыққа

қатысын мақұлдайтын немесе теріске шығаратын дәлел мен дәйек біздің қолымызда жоқ. Яғлыбайдың да, Толыбайдың да Алтын Орданың оң қанатын түзетін тайпалық бірлестіктен екені, екеуінің бір ұлыстан екені туралы деректер бар болғанмен, олардың негізінде бұл екі тарихи тұлғаны әкелі-балалы кісілер екендігі туралы пікірдің айналасында анықталмаған жайлар бар. Осы жерде Яғлыбайдың өміріне белгілі дәрежеде жарығын түсіретін бір дерек көзі – «Түркілер шежіресі». Онда Тоқтамыс пен Темір-көрегеннің (Әмір Темір) соңғы соғысы аясында Яғлыбайдың өміріне қатысты мәліметтер көрініс тапқан. Осы соғыста Тоқтамыстың әскерінің сол қанаты Әмір Темірдің әскерінің оң қанатынан ойсырай жеңілсе керек. Тоқтамыстың әскерінің сол қанатында жауға қарсы қару ұстап шығуға құлшынып шығар ешкім қалмайды. Сонда Тоқтамыс өз әскерінің оң қанатынан Яғлыбай бастаған қалың қолды алып, сол қанатқа қояды. Әмір Темірдің әскерінің оң қанатын әмір Осман бастап шығады. Тоқтамыстың әскерінің сол қанатында Яғлыбайдың қолы ғана болады. Бірнеше шайқаста Яғлыбай әмір Османның сұрапыл шабуылдарына тойтарыс береді. Соңғы шайқас болар күні Яғлыбай туған-туыстарымен, бала-шағасымен, жақындарымен қоштасып, майдан даласына келеді де, астындағы ереуіл атын шідерлеп қояды. Мұнысы жаудан қашпай, майдан даласында өлуге бел байлағандай іс болды. Соғыс барысында Яғлыбай мен әмір Осман кездейсоқ кездесіп қалып, жекпе-жек шайқасады. Яғлыбайдың шідерлеулі аты жығылып, әмір Осман оның үстіне құлайды. Әмір Осман осы сәтті пайдаланып, Яғлыбайдың басын шауып түсіреді. Яғлыбайдың басы мен денесін жау қолында қалдырмай, алып кету үшін ақ боз атқа мініп, кеуделеріне қара сауыт киген 800 жас жігіт топ жазбай шабады. Осы айрықша қарулы күш Яғлыбайдың басы мен денесін жау қолында қалдырмай, майдан даласынан алып шығады. Бұл соғыс Келдібек ханның тұсында емес, Тоқтамыс ханның тұсында болған және Тоқтамыстың хандық билігін сақтап қалу мақсатындағы ақырғы соғысы еді [Тизенгаузен, 1941:208].

Яғлыбай мінезі, ерлігі, қаһармандығы жағынан Толыбайдың баласы деген атқа лайықты ерен ерлік көрсетті. Яғлыбайдың ұлысы осы соғыстан кейін хан кеңесінде, халық құрылтайында сол қанаттан орын алды.

1359 жылы жазда Бердібек өзінің әмірлерінің қолынан қаза табады. Орыс жылнамаларында Бердібектің өлімі туралы мынадай мәлімет

беріледі: «... во Орде убиен бысть царь Бердибек, сын Чанибеков, внук Азбеков, и з доброхотом своим... Товлубием, князем темным и сильным, со иными советники его» (Полное собрание русских летописей, 230-231). Жылнамашының сөзіне қарағанда Бердібек ханмен бірге Толыбай да қаза тапқанға ұқсайды. Осы мәліметтерді негізге алғанда, Толыбайдың өлген жылын 1359 жыл деп шамалауға болады, ал туған жылы туралы мәлімет жоқ.

Жазба дерек көздерінде сақталған мәліметтерді негізге алғанда, Толыбай – Алтын Орда мемлекетінің тіреуі болған аса ірі мемлекет қайраткері.

Тарихи-фольклорлық үлгілердегі Толыбай сыншы бейнесі

Жазба дерек көздерінде Толыбайдың Алтын Орда хандары Өзбек, Жәнібек, Бердібек тұсында үлкен мемлекеттік лауазымдар атқарған тарихи тұлға ретінде сипатталады. Қазақ, қырғыз халық әдебиеті үлгілерінде ол Жиренше шешен, Алдар көсе, Асан абыз, Тоқтағұл секілді аттары аңызға айналған адамдармен замандас, мұраттас, теңдесі жоқ сыншы болып бейнеленеді.

Толыбайдың білгірлігі, сыншылдығы туралы мәліметтердің көбі халық әдебиетінде, халық жырлары мен аңыздарында сақталған. Оларды, әрине, тарихи дерек, тарихи шындықтың өзі деп қабылдауға болмайды. Соған қарамастан, халықтың тарихи жырлары мен тарихи аңыздарында сақталған мәліметтерді шындық емес деудің жөні жоқ. Осы ретте Ш. Уәлихановтың мына бір пікірі тарихи шындық пен тарихи жыр арақатынасы туралы ақиқатқа көз жеткізуге негіз болады ғой деп ойлаймыз: «Тарихи тұрғыдан алғанда, – дейді ғұлама, – халықтың ақындық рухы өте тамаша: жыраулардың ерекше есте сақтау қабілеті арқасында батырлардың ерлігін жырлаған көне дастандарда Алтын Орда дәуірінің тарихтан белгілі шындықтары бұрмалаусыз, өзгеріссіз сақталған. Түрлі кезеңде өмір сүрген жыраулар өз дәуірінің ірі оқиғаларын естіген жанның есінен кетпестей етіп жырлағаны соншалық, ол жырлар тұтаса келіп бүтін бітімге айналған. Осы жырлардың бәрі әдет-ғұрып, мақал-мәтелдер, әдеп кодексі өлшемдерімен тұтаса келіп, халықтың өткен тарихы мен рухани өмірінің толық суретін көрсетеді, белгілі тарихи деректерді толықтыруға және олардың тегін анықтауға мүмкіншілік береді...» [Валиханов, 1985:192-194].

Тарихи тұлға туралы тарихи жырлар мен аңыздарда сақталған мәліметтерге біз Ш. Уәлиханов негіздеген ғылыми ұстаным тұрғысынан қараймыз. Халықтың тарихи жырлары мен аңыздарында сақталған мәліметтер ол туралы тарихи деректерді толықтырады және тарих шындығын дұрыс тануға септігін тигізеді. Бұл топтағы қазақ тарихи аңыздары мен жырларының бастылары мынадай болып келеді: «Толыбай сыншы», «Толыбайдың баласы» аңыздары; «Тепең көк» күй аңызы (І, Ү нұсқалар), «Данышпан Аяз», «Аяз би» аңыздары, «Үш зерек», «Аяз би» ертегілері; «Көрұғлы» эпосы (Р. Мәзқожаев нұсқасы); «Үш ұл» (Радлов В.В.); «Ағайынды үш ақылды» (Диваев Ә.); «Білгір мен хан» (Диваев Ә.); «Едіге туралы аңыз» (Потанин Г.Н.), т.б. аңыз-әңгімелер. Әрине, фольклордың аты – фольклор. Оны тарихи дерек көзі ретінде қабылдаудың жөні жоқ. Әйтсе де қазақ фольклорының осы аталған үлгілері Толыбай сыншы өмірінің жаңа қырларын ашады, сөйтіп, Ш. Уәлиханов айтқандай, тарихи тұлға туралы «белгілі тарихи деректерді толықтыруға және олардың тегін анықтауға мүмкіншілік береді».

Қырғыз халқының Жиренше туралы тарихи аңыз-әңгімесінде Жәнібек хан, Бердібек хан, Толыбай арасындағы қарым-қатынас сипатына қосымша мән беретін мәліметтер кездеседі. Онда Қарашаш Жиренше шешеннің баласының әйелі болып көрінеді. Хан әр кез сөзден де, жөннен де Қарашаштан жеңіле берген соң, Жиренше шешеннің қолын байлап, Алтай тауындағы қара қалмаққа айдайды. Толыбай сыншының ұлы Мыңжасарды, Асан Қайғының ұлы Төлеңгітті оған қоса жібереді. Қалмақтың ханы бұлардың жайын байқап, көріп, үшеуін үш жерге бөліп жібереді.

Жәнібек хан Жиренше шешеннің елде қалған баласы Төлемырзаны жан орнына көрмей, жұмысқа салады. Қарашашты алмақшы болып, қасына қоңсы қондырады. Қарашаш ханның ойын іске асырмайды. Сөйтіп жүргенде, Қарашаш Жәнібек ханның інісі Бердібекке: «Жәнібектен жан адамға пайда болмайды, ағанды өлтіріп, халқыңа хан болғын», – деп, оған жақсы сөзімен ықпал жасайды. Бұл хабар жан-жаққа тарап, қалмақтың қолындағы Жиренше шешенге де жетеді.

Жиренше шешен елімен табыспақ болып, мынадай хат-хабар жібереді: «Егіндерің жақсы шығып, жақсы пісті деп естідім. Оруларың жай көрінеді, қыстың арты қандай болар екен? Қысқа қалдырмай, ерте орып, бітіріп алыңдар. Толыбай, Тоқтағұл, Асанға хабар салыңдар. Бір

соқыр қара қасқа текем бар, сақалынан байлап, көзін ойып, көлге салыңдар. Бір тік мүйіз қара серкешім бар, қой бастатып ала келіндер. Боларболмас пышағым бар, жүзі құрыш кездігім бар, жұртта ұмытылып қалмасын».

Елдегілер Жиреншенің хат-хабарының мәнін түсіне алмайды. Ақыры елдің басындағы жақсылар хат-хабарды Жиренше шешеннің келіні Қарашашқа жеткізіп, бәрі соның аузына қарайды. Қарашаш хат-хабарды оқып, атасының сөзінің мәнісін былай таратып айтады: «Егіндерің жақсы шығып, жақсы пісті» дегені – дұшпандарың болғанынша болды, толғанынша толды дегені. «Орақшыларың жай көрінеді» дегені – «Қайрат қыларлық қимылдарың жай көрінеді» дегені. «Қыстың арты қандай болар екен?» дегені – «Істің арты қандай болар екен» дегені. «Қысқа қалдырмай, ерте орып, бітіріп алыңдар» дегені – «Істі кейінге қалдырмай, дұшпандарыңды орақпен бидай орғандай қылыңдар» дегені. «Толыбай, Тоқтағұл, Асанға хабар салыңдар» дегені – «Елдің қариялары іс қылатын уақыт келді, Толыбай, Тоқтағұл, Асан елдің жастарына ақыл айтсын» дегені. «Бір соқыр қара қасқа текем бар, сақалынан байлап, көзін ойып, көлге салыңдар» дегені – «Жәнібек ханды өлтіріп, сақалын қырқып, көзін ойып, көлге салыңдар» дегені. «Бір тік мүйіз қара серкешім бар, қой бастатып ала келіндер» дегені – Жәнібектің інісі Бердібекті қолдарыңа алып, халыққа хан көтеріп қойыңдар» дегені. «Боларболмас пышағым бар» деп Төлемырзаны айтыпты, «жүзі құрыш кездігім бар» деп мені айтыпты, «жұртта ұмытылып қалып қор болмасын» дегені – «сөзден, топтан қалып кемшілік тартпасын, ақыл-кеңестен қалдырмай, ала жүрсін» дегені».

Толыбай, Тоқтағұл, Асан бастаған жұрт кеңес құрып, Жиреншенің айтқан ақылы бойынша іс қылады (Жээренче чечен, 1988:436-443).

Аңыз желісіндегі мәліметтер парсы, араб тіліндегі жазба дерек көздеріндегі мәліметтерден алшақ кетпейді. Толыбай, Жәнібек, Бердібек арасындағы қарым-қатынас сипаты дерек көздерінде мазмұны жағынан бірдей. Араб, парсы, орыс, түркі тілдеріндегі жазба дерек көздері мен халық әдебиеті ескерткіштеріндегі мәліметтер бірін-бірі толықтырып, Толыбайдың хандық ішіндегі іргелі істерге қатысы айнала-сындағы шындықтың аясын кеңейте түседі.

Г.Н. Потанин кезінде ел аузынан Едіге туралы аңыз әңгіменің төрт нұсқасын жазып алып, «Живая старина» журналының 1897 жылғы ІҮ шығарылымында жариялаған. Ақмола облысы Көкшетау уезіне қарасты Сырымбет ауылын-

да Бейсенбі деген кісіден жазып алған үшінші нұсқада Едігенің әкесі – Ис-Төле, Ис-Төленің әкесі Толыбай сыншы болып баяндалады. Тарихи аңыз нұсқасы бойынша, Толыбай байдың Ис-Төле (Үс-Төле) деген баласы перінің қызының артынан су түбіне түсіп, қызға үйленеді. Әрі қарайғы оқиғаның желісі басқа нұсқалардағыдай болып келеді. Әйелі аққу киімін киіп ұшып кеткен соң, Ис-Төле судан құрлыққа шығып, көптеген қиыншылықтар көреді, бір байдың үйіне кез келіп, сол байға бала болады. Байдың жылқысын бағады. Бір күні таңертең ұйқыдан тұрғанда, көзі анадай жерде жатқан аттың бас сүйегіне түседі. Ис-Төле аттың қу басын құшақтап, ағыл-тегіл жылай береді. Жылқышылар жиналып, бұған жақындағанда, Ис-Төленің: «Сені тұлпардың басы деп кім айтады, мені Толыбай сыншының баласы деп кім айтады», – деп жылайтыны естіледі. Бұл байдың құлағына жетеді. Бай Ис-Төлеге бүкіл елдің жылқысын аралауға, ішінен тұлпар табуға пәрмен береді. Ис-Төле қалың жылқының ішінен тұлпар таппайды. Ис-Төленің айтуымен бай ел арқылы өтіп бара жатқан керуеннің жетегінен арыған, көтерем болған бір күрең атты алты атқа айырбастап алады. Сол ат тұлпар болып шығады. Ис-Төле сол тұлпармен үлкен бір бәйгеде озып келіп, тұлпардың екпінін тоқтата алмастан, әрі асып кетеді. Сол кеткеннен Ис-Төле әкесі Толыбай сыншының аулына қарай бет алады. Тұлпардың дүбірін естіген Толыбай сыншы: «Мұндай тұлпардың үстінде отыруға менің балам немесе менің өзім ғана шыдаймын. Тұлпарды тоқтату мүмкін емес. Жеті қабат жібек арқан керіп, үстіндегі баланы алып қалайық», – деп қам жасайды. Тұлпардың үстіндегі баланы алып қалады.

Перінің қызы Ис-Төледен туған баласын айтулы жерде қалдырған екен, оны бір кемпір тауып алып, асырап, бағады, молданың алдына беріп оқытады, бұзау бақтырады. Он екі жасқа келеді. Аты Едіге болады (Потанин, 1897:304-307).

Г.Н. Потанин жариялаған осы аңыздың басты желісі қазақтың «Тепең көк» деп аталатын күй аңызында (I, Y нұсқалар) қайталанатын. Күй аңызының Y нұсқасы былай басталады: «Ертеде бір ханның қойшысы бар екен. Сол қойшы бала ханның ұлымен бір жаққа барып келе жатса, өзеннің жағасында жылқының басы жатыр екен. Сонда қойшы бала: «Мені Толыбай сыншының баласы деп кім айтады, сені көкөрақ тұлпар деп кім айтады?» – деп, жылқының басын құшақтап жылайды» (Тепеңкөк, 2012:55). Бұл жай ханның құлағына жетеді. Хан қойшы

балаға өз жылқыларының ішінен тұлпар табуға жарлық береді.

Қойшы бала ханның бес жүз жылқысының ішінен тұлпар таппайды да, ханның бұйрығымен тұлпар іздеп ел кезіп кетеді. Бір қойшының жауыр, қотыр көк тайын сатып алып, ханға келеді. Қойшы бала сол тайды тепеңдетіп мініп жүріп, оған «Тепеңкөк» деп ат қояды. Бәйгеге қосқанда, Тепеңкөк озып келеді. «Сонда қойшы бала Тепеңкөкті:

Кекіліңе болайын күлтеленген жібектей,
Сауырыңа болайын түбі түскен шелектей, –

деп еркелеткен екен» (Тепеңкөк, 2012: 55).

Тарихи аңызда баяндалған оқиғалар арасынан мына жайды бөліп алып қараған дұрыс: а) Толыбай сыншының баласының дұшпанның қолында пенде болып жүруі; ә) Толыбай сыншының баласының тұлпардың қу басын көріп, құшақтап жылауы; б) Толыбай сыншының баласының жылап айтқан сөзінің мәнісі («Сені тұлпардың басы деп кім айтады, мені Толыбай сыншының баласы деп кім айтады»); в) Толыбай сыншының баласының сыншылық қасиетін көрсетуі.

Толыбай сыншы – «Көрұғлы» эпосының түрік, түркімен, әзірбайжан, өзбек, қазақ, қырғыз нұсқаларында негізгі тұлғалардың бірі. «Көрұғлының» қазақ ішінде бірнеше нұсқасы бар. Мәшһүр-Жүсіп Көпейұлы нұсқасында Толыбайдың өз заманында «тұлпар мініп, ту алған» дара тұлға болғаны айтылады (Мәшһүр-Жүсіп Көпейұлы, 2005:167). Толыбай сыншының баласының басынан өтетін осы оқиғалардың үзкітері «Көрұғлы» эпосының Р. Мәзқожаев нұсқасында да бар. Онда ат сынап, асқан сыншы болып өткен Толыбай сыншы, оның ұлы Раушанбек батыр, оның ұлы Көрұғлы батыр туралы айтылады. Раушанбек қызылбастың ханы Шағдаттың қолына пенде болып түседі. Шағдат хан Раушанбекті базарға шығарып, Ғаждамбек деген біреуге сатады. Ғаждамбектің жалғыз қызы болады екен, сол қызын Раушанбекке қосады. Раушанбек бір күні базарға бара жатып, жолдан жылқының қу басын көріп, қолына алады. Раушанбек жылқының қу басын құшақтап тұрып жылайды:

Тұлпар едің туған баста асыл боп,
Аста, тойда ұрандатқан басы боп.
Қазір, міне, топырақ болып қурапсың,
Көргендерге бір тиындық бәсің жоқ.
Толыбайдың баласы деп мені айтпас,

Кімдер айтар сені тұлпар басы деп?!
(Қазақ халық әдебиеті, 1989:27)

Раушанбектің жылқының қу басын құшақтап, жылап айтқан сөзі Шағдат ханға жетеді. Хан Раушанбекті алдырып, сынайды. Бірінші жолы жылқының үш қу басын алдырып сынатады. Раушанбек бұлардың тұлпардың басынан басқа екенін білдіретін белгілерін көрсетеді. Разы болған хан сыншыға бір күлше нан сый бергізеді. Екінші жолы сыншы түйенің жампозын сынап табады. Разы болған хан сыншыға тағы бір күлше нан сый тартады. Үшінші жолы сыншы ханның бұқаларының тынжысын сынап біледі. Хан сыншының сынына бұл жолы да разы болып, тағы бір күлше нан сый бергізеді. Хан енді сыншыдан өзін сынауды талап етеді, қандай қатты сын айтса да, әділ болса, қанын төкпеуге уәде береді. Сыншы ханның басын сынап, оның ханның емес, наубайшының баласы екенін айтады. Хан көп алдында беті күйіп, шындықты анасынан сұрайды. Анасы сыншының шындықты айтқанын, ханның наубайшының баласы екенін, әке-шешесі бірдей өлген соң, өзі туған бала қылып бауырына салып өсіргенін жариялайды. Шарасы таусылған хан, сыншыға қаһарын төгіп, өзінің наубайшының баласы екенін қалай білгенін сұрайды. Сыншы өзінің сыншылығын білдірмек үшін, ханның талабы бойынша үш сыннан өткенін, әр сыннан өткенде, ханның бір күлше наннан сыйлық бергенін еске салады. Тақ мініп, жұрт билеген хандарға хан сынынан өтіп тұрған жанға күлше нан сыйлау лайықты емес екендігін алға тартады. Ашуын баса алмай алқынған хан жендеттеріне: «Менің кім екенімді көрген мұның көзі ғой! Екі көзін ойып алындар!» – деп жарлық қылады.

«Көрұғлы» эпосының әзірбайжан нұсқаларының бірін XIX ғасырдың ортасында неміс жазушы А. Гакстгаузен оңтүстік әзірбайжандарынан жазып алып, мазмұнын неміс тілінде қарасөзбен баяндаған. Барон А. Гакстгаузеннің бұл еңбегі қолжазба кезінде ағылшын тіліне аударылған, неміс тілінде содан кейін жарияланған, XIX ғасырдың екінші жартысында орыс тіліне аударылды. Жырдың сюжеттік желісі бойынша, теңізден бір айғыр шығып, Парсы патшасының жағада жайылып жүрген биелеріне шабады. Мұны патшаның жылқышысы көреді. Теңіз айғыры шапқан бие құлындайды. Құлынның ұсқыны жаман болады. Бір күндері патша жылқышысына тұлпар болар сегіз құлынды таңдап алып келуді бұйырады. Жылқышы сегіз құлынды

таңдап алып келеді. Сегіздің ішінде теңіз айғырынан туған құлын да болады. Патша оның ұсқынсыздығын көріп, тұлпар болар құлынды көре алмағаны үшін, жылқышысының көзін ойғызады, теңіз айғырынан туған ұсқынсыз құлынды жылқышының өзіне береді. Көр болған жылқышы теңіз айғырынан туған құлынды ұлына тапсырып, оны бағып-қағудың жолын айтады. Көр болған жылқышының ұлы осыдан былай Көрұғлы аталады (Толыбай сыншы, 149-150).

Б.А. Каррыев «Көрұғлы» эпосының түркі халықтарындағы нұсқаларын салыстырмалы зерттеу барысында ғылыми және танымдық мәні үлкен бірнеше дерек көздерін саралап талдайды. Солардың ішінде А. Гакстгаузен еңбегіне де лайықты баға береді (Рысбаев, Абдухамидова, Батыркулова, 2012: 410-413). Бүгінгі күнге «Толыбай сыншы» қазақ тарихи аңызының желісімен жеткен мәліметтерде де терең мән бар (Закавказский край). «Толыбай сыншы» деп аталатын қырғыз халық аңызында сақталған мәліметтер де маңызды (Каррыев, 2012:410-413).

Раушанбектің сыншылығының негізі – әкесі Толыбай сыншыдан. Толыбайдың да, Раушанбектің де сыншылығы жан біткеннің бәріне қатысты: а) төрт түлік малға; ә) адамзатқа; б) ит пен құсқа. Г.Н. Потанин жариялаған аңызда Толыбай мен баласының сыншылығы жылқының тұлпарына қатысты ашылады. «Көрұғлы» эпосында Толыбай мен баласының сыншылығы малға да, жанға да қатысты белгілі болады. «Толыбай сыншының баласы» атты тарихи аңызда Толыбайдың баласының сыншылығы тұлпардың сынына байланысты белгілі болады (Толыбай сыншының баласы, 2012:26). «Аяз биде» сыншының қасиеті а) төрт түлік мал, ә) адамзат, б) ит пен құс, в) өсімдіктер, г) асыл тас әлемінде бірдей танылады.

«Көрұғлы» эпосында, Г.Н. Потанин, Ә. Диваев жариялаған тарихи аңыздарда, «Аяз биде» сыншыға қатысты көрініс тапқан оқиғалар сілемі қырғыз халқының аңыз әңгімелерінде де сақталған. Мұраталы Мукасов (Мукасов, 2013:7-35), Али-Асқар Байбосунов (Байбосунов, 36-51), Ыстаналы Мукасов (Мукасов, 52-61) сияқты зерттеушілердің еңбектерінде аты белгісіз сыншылар мен Толыбай сыншыға қатысты қырғыз халық әдебиетіндегі мәліметтер лайықты бағаланған.

Қазақ халық ертегісі «Аяз би» халық өмірінің бірнеше саласы бойынша даналық ой ұсынатын сыншыл да шыншыл мазмұнымен

ерекшеледі. Онда хан қарашыларына бірнеше жаманды табуға жарлық береді: а) құстың жаманын; ә) шөптің жаманын; б) адамның жаманын. Бұлардың әрқайсысын тану мен табу іздеушілерден сыншылық танымды талап етеді. Ханның қарашылары құстың жаманы деп қырғауылды, шөптің жаманы деп шеңгелді, адамның жаманы деп бір жалбыр тонды, жаман тұмақты адамды таңдайды. Ол өзінің жаман екенін мойындайды, ал қырғауылды құстың жаманы деуге келіспей, оның орнына сауысқанды алдырады. Шеңгелді жаман деуге келіспей, оның орнына қара қоғаны алдырады.

Адамның жаманы деп алып келген Жаман хан алдында жақсы болып шығады: құстың жаманын, шөптің жаманын тура сынап табады, тиісті жамандардың жаман болатын себебін түсіндіріп, ханды үлкен ойға қалдырады. Ханның тұлпарын сынағанда, мынадай сын айтады: тұлпар сиырға шатыс, судан әрі-бері өткенде сиыр сияқты аузын суға салмай өтпейді, өткен соң сиыр сияқты артқы аяғын сілкіді. Келесі жолы хан Жаманға Сүлейменнің жүзігіндей, Мұсаның асасындай, Дәуіттің қоржынындай бір қасиетті гауһар тасын сынап: тастың ішінде көз тиіп түскен екі ақ қара бас құрт бар; сол екі құрт екі жылдан кейін тасты тесіп шығады; тесілген соң, тастың қасиеті кетеді. Жаман сонымен қатар ханның қара басын да сынап, оның хан тұқымынан емес, наубайшының баласы екенін айтады. Тексеріп келгенде, Жаманның сынының бәрі дұрыс болып шығады. Хан оны өзінің бас уәзірі қылады. Адамның жаманы деген кісі ақылдың арқасында Аяз би атанады, ханның орнына хан болады.

Аяз бидің осы сындарының бір қатары қырғыз халық ауыз әдебиетінің үлгілерінде белгісіз сыншының атынан айтылады. Мысалы, қырғыз халқының «Мендирман» (Мендирман, 1998:315-316), «Ақылды дихан» (Ақылды дихан, 1998:426) аңыз-ертегілерінде Аяз бидің хан тұлпарына айтқан сыны аздаған ғана өзгешелікпен қайталаынады. Мұраталы Мукасов осы аңыздағы сыншыны Толыбай сыншы болар деп есептейді (Мукасов, 2003:16-17).

«Көрұғлы» эпосындағы Шағдан ханның наубайшының баласы екендігіне байланысты айтылған сынды мазмұны «Аяз биде» ғана емес, қазақ аңыздарының бірнешеуінде баяндалады. Олардың ішінде Ә. Диваев Шымкент уезі Ақсу болысының болысы Мұсабек Құнысовтың айтуынан жазып алған «Ағайынды үш ақылды» (Диваев, 1891:78-98) деп аталатын аңыздың танымдық маңызы үлкен. В.В. Радловтың көп томдығының қазақ халық әдебиетіне арналған

үшінші томында жарияланған «Үш ұл» (Радлов, 1870:322-327) деп аталатын аңыз әңгімеде сыншылығымен дараланатын үш ұлдың басынан өтетін оқиғалардың да мазмұны терең. «Аяз биге» қоса осы екі аңыз әңгіме де халық ауыз әдебиетінің үлгілері бола тұра, сыншы, сыншылық туралы өздігінше маңызды дерек көзі болып табылады.

Ә. Диваев жазып алып, жариялаған дерек көзінде («Ағайынды үш ақылды») ағайынды үш ұл жолда келе жатып, түйенің ізін көріп, түйеге қатысты сын айтады. Үлкені: «Мына түйенің оң көзі соқыр, өзі кәрі екен», – дейді. Ортаншысы: «Түйенің бір жағына жүзім шарабы, екінші жағына қышқыл ерітінді (уксус) тенделген екен», – дейді. Кішісі: «Түйені жетектеген әйел екен, өзі екі қабат екен», – дейді.

Жол айырығында түйенің ізі бір жолмен кеткенде, ағайынды үшеу басқа жолға түседі. Аздан соң ағайынды үшеуді бір жолаушы қуып жетіп, өзінің жүк артқан түйе іздеп жүргенін айтып, жөн сұрайды. Ағайынды үшеу түйенің өздері жүрген ізінен байқаған белгілерін айтып, жоқшыға жөн сілтейді. Жоқшы бұлардан күдіктеніп, ханға шағым жасайды. Хан бұлардың жөнін сұрап, түйенің белгілерін қалай білгенін сұрайды. Бұлар жауап береді. Үлкені: «Түйе жол бойы жолдың бір жағында өсіп тұрған шөпті жұлып жеп, екінші жағындағы шөпке тиіспепті, үзіп алған шөбін түгел шайнай алмай, жерге тастапты. Түйенің бір көзінің соқырлығы мен кәрілігін осыдан білдім», – дейді. Ортаншысы: «Түйенің бір жағынан жердегі шөпке тамған тамшыға шыбындар үймелепті, екінші жағынан тамған тамшы тиген шөптің жапырақтары күйіп, құрғап қалыпты. Түйенің бір жағына жүзім шарабы, екінші жағында қышқыл ерітінді (уксус) болғанын содан білдім», – деп айтады. Кенжесі былай деп жауап береді: «Түйе жетектеген адам жолда бір жерде дәрет сындырыпты, дәрет орны ойылып, жыра болып қалыпты. Дәрет сындырған орнынан қолымен жер таянып тұрыпты. Түйе жетектеген адамның әйел екенін және өзі екі қабат екенін осыдан білдім».

Би ағайынды үшеудің сөзін тыңдап болып, даушыға оның жоғалтқан түйесіне бұлардың қатысы жоқтығы туралы шешімін айтады. Би ағайынды үшеудің сөзін тыңдап, оларға разылығының белгісіне қой сойып, дастархан жаяды. Дастарханға бабымен піскен қой еті, жүзім шарабы қойылады, үй иесі үйден шығып кетіп, қонақтарының сөзін есіктің сыртынан тыңдап тұрады. Ағайынды үшеу еттен жеп, шараптан ішіп, үш ауыз сөз айтыпты. Үлкені: «Бидің

бергені қойдың еті емес, иттің еті екен», – дейді. Органшысы айтыпты: «Бидің бергені жүзім шарабы емес, адам қаны екен», – деп. Кішісі айтты: «Би некесіз туған екен», – деп. Би ағайынды үшеудің сөзінің мәнісін тексергенде, мынадай жай белгілі болады: а) қонақтарға сойылған қой қозы кезінде енесі өліп, сол кезде күшіктеген итті еміп өскен екен; ә) шарап жасалған жүзім бағы өсіп тұрған жер бұрын қабірстан болған екен; б) кіші ұлдың сөзінің шындығы да белгілі болады.

Бидің сұрауы бойынша, ағайынды үшеу осы жайларды қалай білгендерін айтып береді. Би бұларды ханға алып барады [Диваев, 1891:98]. Осы оқиғаның бір сала желісі В.В. Радлов жариялаған екінші дерек көзінде («Үш ұл») де баяндалады.

Қорытынды

Сыншы сипатына, сыншылыққа байланысты айрықша қасиеттердің мәнісі «Толыбай сыншы», «Толыбайдың баласы» аңыздары, «Тепең көк» күй аңызы I нұсқа, «Тепең көк» күй аңызы (II нұсқа), «Данышпан Аяз», «Аяз би» аңыздары,

«Үш зерек», «Аяз би» ертегілері, «Көрұғлы» эпосы (Р. Мәзқожаев нұсқасы), «Үш ұл» (Радлов В.В.), «Ағайынды үш ақылды» (Диваев Ә.), «Білгір мен хан» (Диваев Ә.), «Едіге туралы аңыз» (Потанин Г.Н.) секілді қазақ халық әдебиетінің үлгілерінде ашылған, қырғыз халық аңыздары мен ертегілерінде [Акматалиев, 1998: 384-385; 424; 316] көрініс тапқан.

Халық ауыз әдебиеті үлгілеріндегі аты-жөні айтылмаған сыншыларды Толыбай сыншы ретінде тануды теріске шығарудың жөні жоқ. Аңыз әңгімелердегі сыншылар айтқан сында адамзат ақыл-ойының кемел жүйесі көрініс тапқан. Толыбай сыншының түрлі дерек көздерінде сақталған сыны халық әдебиеті үлгілеріндегі сыншылар айтқан сынмен тектес, негіздес. Халық әдебиеті үлгілерінде аттары аталып, сұрапыл сыншылығымен танылған сыншылар мен Толыбай сыншыны бір тұлға деп білуде негіз бар.

Халық әдебиеті ескерткіштерінде аттары аталмаған және түрлі атпен аталып жүрген ерен сыншылардың түптұлғасы, архетипі – Толыбай сыншы. Толыбай сыншы – қазақ халқының байырғы мәдениетінің аса ірі қайраткері.

Әдебиеттер

- Ақылды дихан (1998) [Smart owners] // Балдар фольклору. «Эл адабияты» сериясының 20-томы / Филология илимдеринин доктору, профессор Абдылдажан Акматалиевдин жалпы редакциясы астында. Түзгөн, баш сөзүн жазған Гүлбара Оразова. Бишкек
- Абуль-Гази-Багадур-хан. (1996) Родословное древо тюрков // Абуль-Гази-Багадур-хан. Родословное древо тюрков. Иакинф. История первых четырех ханов дома Чингисова. Лэн-Пуль Стэнли. Мусульманские династии. Москва-Тбилиси-Баку
- Балдар фольклору. «Эл адабияты» сериясының 20-томы (1998) / Филология илимдеринин доктору, профессор Абдылдажан Акматалиевдин жалпы редакциясы астында. Түзгөн, баш сөзүн жазған Гүлбара Оразова. Бишкек
- Байбосунов А. Толубай сынчы // Толубай сынчы, Санчы сынчы / Түз.: А. Акматалиев, Р. Сарыпбеков, О. Шаршеналиев. Б. 36-51.
- Валиханов Ч.Ч. (1985) Собрание сочинений в пяти томах. Том 4. Алма-Ата.
- Григорьев А.П., Григорьев В.П. (1995) Ярлык Бердибека венецианским купцам Азова от 1358 г.: Реконструкция содержания // Историография и источниковедение истории стран Азии и Африки. Санкт-Петербург. Вып. 16
- Григорьев А.П. (2004) Сборник ханских ярлыков русским митрополитам: Источниковедческий анализ золотоордынских документов. Санкт-Петербург.
- Диваев А. (1891) О трех мыслящих братьях // Сборник материалов для статистики Сыр-Дарьинской области. Издание Сыр-Дарьинского областного статистического комитета. – Ташкент
- Жэренче чечен (1998) // Балдар фольклору. «Эл адабияты» сериясының 22-томы / Филология илимдеринин доктору, профессор Абдылдажан Акматалиевдин жалпы редакциясы астында. Түзгөн, баш сөзүн жазған Гүлбара Оразова. Бишкек
- Закавказский край. (1857) Заметки о семейной и общественной жизни и отношениях народов, обитающих между Черным и Каспийским морями. Путевые впечатления и воспоминания Барона Август фон-Гакстгаузена. Санкт-Петербург.
- Каррыев Б.А. Эпические сказания о Кер-Оглы у тюрко-язычных народов. Москва, 1968.
- Қазақ халық әдебиеті. (1989) Көптомдық. Батырлар жыры. Төртінші том. Көрұғлы / Құраст. М. Ғұмарова, Ж. Әбішев. Алматы
- Марғұлан Ә. (2007) «Қорқыт» әңгімелері // Марғұлан Ә. Шығармалары. Үшінші том. Алматы
- Мәшһүр-Жүсіп Көпейұлы. Шығармалары. (2005), 5-том.– Павлодар
- Мендирман (1998) // Балдар фольклору. «Эл адабияты» сериясының 20-томы / Филология илимдеринин доктору, профессор Абдылдажан Акматалиевдин жалпы редакциясы астында. Түзгөн, баш сөзүн жазған Гүлбара Оразова. Бишкек

- Мукасов М. (2003) Толубай сынчы // Толубай сынчы, Санчы сынчы / Түз.: А. Акматалиев, Р. Сарыпбеков, О. Шаршеналиев. Бишкек
- Мукасов Ы. Философско-этические мысли Толубая-сынчы // Толубай сынчы // Толубай сынчы, Санчы сынчы / Түз.: А. Акматалиев, Р. Сарыпбеков, О. Шаршеналиев. Б. 52-61.
- Полное собрание русских летописей. X том.
- Полное собрание русских летописей. ХУШ том.
- Полное собрание русских летописей. ХУ том. Вып. 1. Рогожинская летопись.
- Потанин Г.Н. (1897) Тюркская сказка об Едыге // Живая старина. Вып. IY. Санкт Петербург.
- Радлов В.В. (1870) Үш ұл // Радлов В.В. Образцы народной литературы тюркских племен... Часть III. Киргизское наречие. Санкт Петербург.
- Сборник грамматъ (1860) // Записки Одесского общества истории и древностей. Том 4. Отделение второе и третье. Одесса
- Тарханные ярлыки Крымских ханов: Ярлык Мухаммед-Гирея (1872) / Подготовка текста, перевод, примечания И. Березина // Записки Одесского общества истории и древностей. Том 8. Одесса.
- Тизенгаузен В.Г. (1941) Сборник материалов, относящихся к истории Золотой орды. Том 2. Извлечения из персидских сочинений, собранные В.Г. Тизенгаузенем и обработанные А.А. Ромаскевичем и С.Л. Волиным / [Отв. ред. П.П. Иванов]. Москва
- Тизенгаузен В.Г. (1941) Сборник материалов, относящихся к истории Золотой орды. Том 2. Извлечения из персидских сочинений, собранные В.Г. Тизенгаузенем и обработанные А.А. Ромаскевичем и С.Л. Волиным / [Отв. ред. П.П. Иванов]. Москва
- Тизенгаузен В.Г. (1884). Сборник материалов, относящихся к истории Золотой орды. Том 1. Извлечения из арабских сочинений, собранные В.Г. Тизенгаузенем. Санкт Петербург.
- Тепенкөк. Ү нұсқа (2012)// Бабалар сөзі. Жүз томдық. 84-том. Күй аңыздар. Астана
- Толубай сыншы. 6-10-беттер. <http://nblib.library.kz/elib/Sait/rukopisi.html> Қ 82. Қаралған күні: 1.04.2019.
- Толубай сынчы (2012) // Кыргыз адабиятынын антологиясы. Чыгармалардын 10 томдук жыйнагы. Элдик балдар фольклору /Түзгөндөр: С. Рысбаев, Б. Абдухамидова, А. Батыркулова. Бишкек
- Толубай сыншының баласы (2012) Бабалар сөзі. Жүз томдық. 87-том. Тарихи аңыздар. Астана
- Утемиш-хаджи. Чингиз-наме (1992)./ Факсимиле, перевод, транскрипция, текстологические примечания, исследования В.П. Юдина. Алма-Ата
- Юдин В. П. Орды: Белая, Синяя. Золотая... (1992) // Утемиш-хаджи. Чингиз-наме / Факсимиле, перевод, транскрипция, текстологические примечания, исследования В.П. Юдина. Алма-Ата.
- Юргевич В.Н. (1858) Рассказ римско-католического миссионера Доминиканца Юлиана о путешествии в страну приволжских венгерцев, совершенном перед 1235 годом и письма папы Венедикта XII к Хану Узбеку, его жене Тайдолю и сыну Джанибеку, в 1340 году // Записки Одесского общества истории и древностей. Том 5. Одесса.
- Ярлыки золотоордынских ханов. Тайдула // <http://www.vostlit.info/Texts/Dokumenty/zolotoord.html> Қаралған күні: 2.04.2019.

References

- Akyldy dikhan (1998) // [Smart owners]. Children's folklore. 20 volumes of the series «El adebieti». under the supervision of the General edition of doctor of Philology, Professor Abdyldajan Akmatallyev. Gulnara Orozova amended and wrote the Foreword. Bishkek
- Abul-Gazi-Bagadur-khan. (1996) Rodoslovnje drevo tiurkov [Ancestry of the Turks]. // Abu l-Ghazi Bahadur-Khan. The ancestry of the Turks. Iakinfa. History of the first four khans of the house of Genghis. LAN-Bullets Stanley. Muslim dynasties. Moscow-Tbilisi-Baku
- Baldar folkloru. [Children's folklore] «20 volumes of the series «El adebieti». under the supervision of the General edition of doctor of Philology, Professor Abdyldajan Akmatallyev. Gulnara Orozova amended and wrote the Foreword. Bishkek
- Baybosunov A. Tolubai synshy [Tolybai connoisseur horse] // Tolybai connoisseur horse / Corrected: A. Akmatallyev, R. Sarypbekov, O. Sharshenalyev. Bishkek
- Valikhanov Ch.Ch. (1985) [Collected works in five volume] vol. 4. Alma-Ata.
- Grigoriev A.P., Grigoriev V.P. (1995)) Iarlyk Berdibeka venetsianskim kuptsam Azova ot 1358 g.: Rekonstruktsia sodержaniya [Label Berdibek Venetian merchants Azov from 1358: Reconstruction of the content] // Historiography and source studies of the history of Asia and Africa. Sankt-Peterburg., Issue 16.
- Grigoriev A.P. (2004) A collection of Khan's labels Russian metropolitans: Source study analysis of the documents of the Golden Horde. Sankt-Peterburg
- Divayev A. (1891) O trekh mysliazhikh bratiakh [Thinking about the three brothers] // Collection of materials for the statistics of Syr-Darya region. Publication of the Syr Darya regional statistical Committee. Tashkent
- Zherenche chechen [Speaker Zherenche] (1998) // Children's folklore. 20 volumes of the series «El adebieti». under the supervision of the General edition of doctor of Philology, Professor Abdyldajan Akmatallyev. Gulnara Orozova amended and wrote the Foreword. Bishkek
- Zakavkazskiy krai. [Transcaucasian edge] (1857) Notes on family and social life and relations of peoples living between the black and Caspian seas. Travel impressions and memories of Baron August von Haxthausen. Sankt-Peterburg

- Karryiev B.A. (1968) Epic tales of ker-Ogly among Turkic peoples. Moskva
 Qazaq khalyk adebiety [Kazakh folk literature]. (1989) Multi-volume. Batyrlar zhyry. Fourth volume. Coruña. / composed M.Gumarova, Zh.Abishev. Almaty
- Margulan A. (2007) «Korkyt» angimelery Stories «Korkyt» // The Works Of A. Margulan. Third volume. Almaty.
- Mashur-Zhusip Kopeiuly. Works. (2005), vol 5. Pavlodar
- Mendirman (1998) // Children's folklore. 20 volumes of the series «El adebiety». under the supervision of the General edition of doctor of Philology, Professor Abdyl-dajan Akmatalliev. Gulnara Orozova amended and wrote the Foreword – Bishkek
- Mukasov M. (2003) Tolubai synchy [Tolybai – expert horse] // Tolybai – expert horse, Quantitative critic / Corrected: A. Akmaralyev, R. Sarypbekov, O. Sharshenalyev. – Byshkek
- Mukasov Y. (2003) Filosofsko-etisheskie mysli Tolybaia-synchy [Philosophical and ethical thoughts Toluba-since] // Tolybai – expert horse, Quantitative critic / Corrected: A. Akmaralyev, R. Sarypbekov, O. Sharshenalyev. Byshkek Full collection of Russian Chronicles. vol X.
- Full collection of Russian Chronicles. vol XYIII
- Full collection of Russian Chronicles. vol XY . issue 1. Rogozhin chronicle.
- Potantin G.N. (1897) Yiurkskaia skazka ob Edyge [Turkic tale of Edyge] // Living antiquity. issue IY. Sankt-Peterburg
- Radlov V.V. (1870) Ush ul [Three sons] // Radlov V. V. Samples of folk literature of Turkic tribes... Part III. The Kirghiz dialect.– Sankt-Peterburg
- Sbornik uramat [Collection of grammars] (1860) // Notes of the Odessa society of history and antiquities. Volume 4. The separation of the second and third. – Odessa
- Tarkhanye yalyki Krymskikh khanov: Yarlyk Mukhammed-Girei [Tarkhan labels of the Crimean khans: Label Muhammad Giray] (1872) / Preparation of the text, translation, notes I. Berezina // Notes of the Odessa society of history and antiquities. Vol. 8. – Odessa
- Tizengauzen V.G. (1941) [Sbornik materialov, otnosiashikhsia k istorii Zolotoi ordy]. Collection of materials relating to the history of the Golden Horde. Volume 2. Extracts from Persian works collected by V. G. Tizengauzen and processed by A. A. Romaskevich and S. L. Volin / [executive editor P.P. Ivanov]. Moskva
- Tizenkhauzen V.G. (1884). Collection of materials relating to the history of the Golden Horde. Volume 2. Extracts from Persian works collected by V. G. Tizengauzen and processed by A. A. Romaskevich and S. L. Volin / [executive editor P.P. Ivanov]. Sankt-Peterburg
- Tepengkok. Y Option (2012)// The word ancestors. A hundred volumes. Vol. 84. Kui legends. Astana
- Tolybai synshy. Pp 6-10. <http://nblib.library.kz/elib/Sait/rukopisi.html>. (1.04.2019).
- Tolubai synchy (2012) // Anthology of Kyrgyz literature. 10-volume collection of works. Eldik balder folklore [National children's folklore] / the creators: S. risbaev, B. A. Abdukhamidova, A. read More... Bishkek
- Tolybai synshynnyng balasy [Tolybai expert criticism] (2012) // The word ancestors. A hundred volumes. Vol. 87. Historical legend. Astana
- Utemich-khadzhi. Genghis-name (1992),/ Факсимиле, перевод, транскрипция, текстологические примечания, исследования В.П. Юдина. Алма-Ата
- Iyudin V.P. Ordy: Belaia,Siniaia, Zolotaia... [Horde: White, Blue. Golden]. (1992) // The utemish-Hadji. Genghis-name / Facsimile, translation, transcription, textual notes, V. P. Yudin's research. Alma-Ata
- IUrgevich V.N. (1858) Rasskaz rimsko-katolicheskogo missionera Dominikantsa Iuliana o puteshestvii v stranu privolzhskikh vengertsev, sovershennom pered 1235 godom I pisma papy Venedikta XII k Khanu Uzbeku, ego zhene Taidoliu I synu Dzhanibeku, v 1340 godu [The story of the Roman Catholic missionary Dominicans Julian on the journey to the land of the Volga Hungarians committed before 1235, the company and the letter of Pope Benedict XII to the Khan Uzbek, his wife Tagolu the son of Jani beg, in 1340]. // Notes of the Odessa society of history and antiquities. Vol. 5. – Odessa
- Yarlyki Ярлыкы zolotoordynskikh khanov. Taidula [Labels of the Golden Horde khans. Tagula]. // <http://www.vostlit.info/Texts/Dokumenty/zolotoord.html> (1.04.2019).